

1

Mijn vroegste herinnering aan Leon dateert van de jaren zestig van de vorige eeuw. Hij woonde toen in Parijs met zijn vrouw, Rita, mijn grootmoeder. Ze huisden in een tweekamerappartement met een piepklein keukentje op de derde verdieping van een vervallen 19e-eeuws gebouw. Het stond halverwege de rue de Maubeuge en wat in huis vooral opviel waren een muffe geur en het geluid van de treinen van het Gare du Nord.

Er waren nog wel een paar dingen die ik me herinner.

Zo was er de badkamer met de roze-en-zwarte tegels. Leon bracht er veel tijd door; hij zat er in zijn eentje en vulde dan een kleine ruimte achter een plastic gordijn. Dat was verboden terrein voor mij en mijn wat nieuwsgieriger jongere broer. Heel af en toe, wanneer Leon en Rita boodschappen deden, slopen we naar de ruimte waar we niet mochten komen. Op den duur durfden we wat meer en bekeken we dingen op de houten tafel die in de hoek van de badkamer stond en als bureau dienstdeed; daar lagen overal niet te ontcijferen paperassen, in het Frans of in andere vreemde talen (Leons handschrift verschilde van alles wat we tot dan hadden gezien – kriebelige woorden die uitgesponnen op de bladzijden lagen). Verder was het bureau bezaaid met oude, kapotte horloges, wat ons sterkte in onze mening dat onze grootvader uurwerken smokkelde.

Zo af en toe kwamen er bezoekers, oudere dames met vreemde namen en gezichten. Wie er uitsprong was madame Scheinmann. Ze was in het zwart gekleed met een strook bruin bont dat van haar schouder afhing; ze had een *petite face*, wit bepoederd met een vlekkerige streep lippenrouge. Ze sprak fluisterend met een vreemd accent en had het voornamelijk over het verleden. De taal kon ik niet thuisbrengen (het was Pools, zo vernam ik later).

Een andere herinnering betreft het ontbreken van foto's. Ik kan me er maar één voor de geest halen, een zwart-witfoto die fier in een lijstje

met afgeschuind glas op de schoorsteenmantel van de niet-gebruikte open haard stond: Leon en Rita op hun huwelijksdag in 1937. Rita glimlachte niet op de foto en ook later niet toen ik haar leerde kennen, iets wat me al vroeg opviel en wat ik nooit meer vergat. Er schenen geen familiealbums te zijn, geen foto's van ouders of broers en zusters (allang overleden, zo kreeg ik te horen), geen uitgestalde familieaandenkens. Wel waren er een zwart-wittevisietoestel, wat losse exemplaren van de *Paris Match* die Rita graag las, maar geen muziek.

Het verleden hing om Leon en Rita heen; dat was een tijd van vóór Parijs, waarover in mijn aanwezigheid niet werd gepraat of anders in een taal die ik niet verstond. Nu, meer dan veertig jaar later, realiseer ik me met een gevoel van schaamte dat ik Leon en Rita nooit naar hun jeugd heb gevraagd. Als nieuwsgierigheid er al was, mocht die zich vooral niet uiten.

Het was stil in de flat. Leon was gemakkelijker dan Rita, die de indruk wekte gereserveerd te zijn. Ze bracht veel tijd door in de keuken, waar ze vaak mijn favoriete wienerschnitzel en aardappelpuree klaar maakte. Leon veegde zijn bord graag schoon met een stukje brood, zó schoon dat het niet meer afgewassen hoefde te worden.

Wat overheerste was een sfeer van netheid en waardigheid, en van trots. Een vriend van de familie, die Leon al in de jaren vijftig had gekend, herinnerde zich mijn grootvader als een ingetogen man. 'En altijd in het pak, keurig gekleed, bescheiden, iemand die zich nooit op de voorgrond drong.'

Leon stimuleerde me voor 'rechten' te kiezen. In 1983, toen ik afstudeerde, schonk hij me een Engels-Frans juridisch woordenboek. 'Voor je entree in het beroepsleven', had hij op het schutblad geschreven. Een jaar later stuurde hij me een brief met een knipsel uit *Le Figaro*, een vacature voor een Engelssprekende internationale jurist in Parijs. *Mon fils*, zei hij dan, wat vind je hiervan? 'Mijn zoon' – zo noemde hij me.

Pas nu, vele jaren later, heb ik begrepen wat voor duistere dingen Leon in de periode daarvóór had meegemaakt, om daar vervolgens uit tevoorschijn te komen met een onaangetaste waardigheid, met warmte en een glimlach. Hij was een welmenend, hartstochtelijk iemand, met een driftige aard waardoor het soms onverwacht tot een uitbarsting kon komen; zijn hele leven was hij socialist geweest, een bewonderaar van de Franse premier Léon Blum, een voetballiefhebber, een

praktiserende Jood voor wie religie een privéaangelegenheid was die je anderen niet moest opdringen. Hij was niet geïnteresseerd in materiële zaken en wilde niemand tot last zijn. Er waren drie dingen die voor hem telden: familie, eten en een thuis.

Ik had tal van goede herinneringen; toch leek de woning van Leon en Rita nooit een vreugdevolle plek. Ook toen ik nog maar een kleine jongen was, bespeurde ik de drukkende atmosfeer, de spanning die in de vertrekken hing, vol bange voorgevoelens en stilten. Ik kwam er één keer per jaar en ik herinner me nog goed dat er nooit vrolijk gelachen werd. Er werd Frans gesproken, maar als het om een privéonderwerp ging, schakelden mijn grootouders over op Duits, de taal van geheimhouding en van het verleden. Een baan leek Leon niet te hebben, althans niet een waarvoor je 's ochtends vroeg de deur uit moest. Rita had geen werk. Ze hield alles schoon en netjes, zodat de rand van het vloerkleed in de woonkamer altijd recht lag. Hoe ze hun rekeningen betaalden was een raadsel. 'We dachten dat hij in de oorlog horloges smokkelde,' zei mijn moeders neef tegen me.

Wat wist ik dan wel?

Dat Leon in een verafgelegen oord, Lemberg genaamd, was geboren en naar Wenen was verhuisd toen hij nog een jonge knaap was. Het was een tijd waarover hij met mij niet wilde praten. '*C'est compliqué, c'est le passé, pas important.*' Dat was het enige wat hij zei: het ligt ingewikkeld, het is verleden tijd, niet belangrijk. Het was maar het beste niet aan te dringen, begreep ik, een beschermingsreactie. Ten aanzien van zijn ouders, een broer en twee zusters heerste een volslagen, niet te doorbreken stilzwijgen.

Wat wist ik nog meer? Dat hij in 1937 was getrouwd met Rita, in Wenen. Hun dochter Ruth, mijn moeder, werd een jaar later geboren, een paar weken nadat de Duitsers in Wenen arriveerden, om Oostenrijk in te lijven en het land tot de *Anschluss* te dwingen. In 1939 verhuisde hij naar Parijs. Na de oorlog kregen hij en Rita nog een tweede kind, een zoon die ze Jean-Pierre noemden – een Franse naam.

Rita stierf in 1986, toen ik vijftientig was.

Jean-Pierre kwam vier jaar later om, bij een auto-ongeluk, samen met zijn beide kinderen, mijn neven.

Leon kwam in 1993 voor mijn huwelijk naar New York en stierf vier jaar later, op zijn vierennegentigste. Hij nam Lemberg mee het graf in, samen met een sjaal die hij in januari 1939 van zijn moeder

had gekregen. Het was een afscheidscadeau vanuit Wenen, zo vertelde mijn moeder toen we hem naar zijn laatste rustplaats brachten.

Dat was alles wat ik wist toen ik de uitnodiging vanuit Lviv ontving.

2

Een paar weken voor ik op reis zou gaan naar Lviv, zat ik bij mijn moeder in haar lichte woonkamer in Noord-Londen, met twee oude aktetassen voor ons. Die zaten vol met foto's, paperassen, krantenknipsels, telegrammen, paspoorten, identiteitskaarten, brieven, aantekeningen van Leon. Veel daarvan stamde uit zijn Weense tijd, maar sommige documenten dateerden van veel vroeger, van de tijd in Lemberg. Ik bestudeerde elk voorwerp zorgvuldig, als kleinzoon, maar ook als de jurist die elk groezelig stukje bewijsmateriaal koestert. Leon moest zijn redenen hebben gehad om bepaalde dingen te bewaren. Die aandenkens leken verborgen informatie te bevatten, gecodeerd in taal en context.

Ik legde een aantal zaken die mijn bijzondere interesse wekten apart. Er zat Leons geboorteakte bij, die bevestigde dat hij op 10 mei 1904 in Lemberg was geboren. Het document leverde ook een adres op. Er was informatie over de familie, bijvoorbeeld dat zijn vader (mijn overgrootvader) restauranthouder was geweest; hij heette Pinkas, wat je zou kunnen vertalen als Philip of Philippe. Leons moeder, mijn overgrootmoeder, heette Amalie, maar werd Malke genoemd. Ze was in 1870 in Żółkiew geboren, zo'n 25 kilometer ten westen van Lemberg. Haar vader, Isaac Flaschner, was graanhandelaar.

Ook andere documenten kwamen op het stapeltje te liggen:

Een versleten Pools paspoort, oud en verschoten, lichtbruin, met een keizerlijke adelaar op de voorkant. Het was in juni 1923 aan Leon verstrekt, in Lwów, en vermeldde dat hij in de stad 'woonachtig' was. Ik was verrast, want ik meende dat hij een Oostenrijker was.

Nog een paspoort, donkergrijs ditmaal; ik pakte het geschrokken op: ook op dit in december 1938 in Wenen door het *Deutsche Reich* afgegeven document prijkte een adelaar, maar deze zat wel op een gouden swastika. Het was een *Fremdenpass*, een reispas, aan Leon

verstrekt omdat zijn Poolse identiteit hem was afgenomen en hij *staatenlos* was geworden – ontdaan van nationaliteit en de daarmee samenhangende rechten. Tussen Leons papieren zaten drie van dergelijke passen: een die in december 1938 aan mijn moeder was verstrekt toen ze zes maanden oud was, en nog een, bestemd voor mijn grootmoeder Rita en drie jaar later afgegeven in Wenen, in het najaar van 1941.

Ik legde nog meer dingen op de stapel:

Een stukje dun, geel, dichtgevouwen papier; één kant was blanco, op de andere zijde stonden, in krachtige potloodletters, een naam en een adres; het handschrift was hoekig: ‘Miss E.M. Tilney, Norwich, Engeland’.

Drie fotootjes, steeds met dezelfde man erop, in een formele pose, met zwart haar, dikke wenkbrauwen en een enigszins ondeugende uitdrukking. Hij draagt een kostuum met naaldstreep en heeft een voorliefde voor vlinderdassen en zakdoeken. Op de achterzijde van elke foto lijkt dezelfde hand de verschillende data te hebben genoteerd: 1949, 1951, 1954. Een naam ontbreekt.

Mijn moeder zei dat ze niet wist wie miss Tilney was en ook niet hoe de man met de vlinderdas heette.

Ik legde nog een vierde foto op de stapel, een wat grotere, maar ook weer een zwart-witafbeelding. Er was een groepje mannen op te zien, sommigen in uniform, die achter elkaar, tussen bomen en grote witte bloemen, liepen. Sommigen keken naar de camera, anderen hadden een meer verstolen blik, en één man herkende ik meteen: de lange man in het midden van het beeld, een leider in een militair uniform dat ik me groen voorstelde; strak om zijn middel zit een zwarte riem. Die man ken ik en ook degene die achter hem loopt: het onduidelijke gezicht van mijn grootvader Leon. Op de achterkant van de foto heeft Leon geschreven: ‘De Gaulle, 1944’.

Ik heb deze documenten mee naar huis genomen. Miss Tilney en haar adres kwamen aan de muur boven mijn bureau te hangen, naast de foto uit 1949, met de man met de vlinderdas. De Gaulle kreeg een speciale behandeling: een fotolijstje.

3

Eind oktober vertrok ik vanuit Londen naar Lviv, tijdens een onderbreking in mijn werkschema, na een hoorzitting in Den Haag – een zaak, door Georgië aangespannen tegen Rusland, beschuldigd van rassendiscriminatie tegen een bepaalde bevolkingsgroep. Mijn cliënt, Georgië,¹ voerde aan dat etnische Georgiërs in Abchazië en Zuid-Osetië slecht werden behandeld, in strijd met een internationaal verdrag. Een groot deel van het eerste stuk van mijn reis, van Londen naar Wenen, was ik overigens bezig met het lezen van uiteenzettingen over de betekenis van de term ‘genocide’; het betrof een andere zaak, door Kroatië aangespannen tegen Servië. De beschuldiging had betrekking op de in 1991 in Vukovar begane moorden, die ervoor hadden gezorgd dat in Europa een van de grootste massagraven sinds 1945 gedolven moest worden.

Ik reisde met mijn moeder (sceptisch, bezorgd), mijn inmiddels weduwe geworden tante Annie, die getrouwd was geweest met de broer van mijn moeder (kalm) en mijn vijftienjarige zoon (nieuwsgierig). In Wenen stapten we over in een kleiner vliegtuig voor de 650 kilometer lange reis naar het oosten, over de onzichtbare lijn die ooit het IJzeren Gordijn had voorgesteld. Ten noorden van Boedapest ging het toestel lager vliegen, over het Oekraïense kuuroord Truskavets; de hemel was wolkeloos, zodat we de Karpaten en in de verte Roemenië konden zien liggen. Het landschap rond Lviv – de ‘bloedlanden’, zo genoemd door een historicus naar aanleiding van de gruwelen die in de streek door Stalin en Hitler zijn begaan – was vlak, bosrijk en agrarisch, een lappendeken van velden, doorschoten met dorpen en akkerlandjes – woonsteden van mensen, in rode, bruine en witte tinten. We moeten pal over het stadje Zjovkva zijn gekomen toen Lviv in zicht kwam: in de verte een uitdijende metropool uit de Sovjettijd en vervolgens het centrum van de stad, met de torenspitsen en koepels die opdoken ‘uit het golvende groen, de ene na de andere’, de torens van gebouwen die ik nog zou leren kennen, ‘van de Sint-Joris- en de Sint-Elisabeth-kathedraal, het stadhuis, het Korniakt-paleis en de Bernardijnenkerk’, die Wittlin zo na aan het hart lagen. Ik zag verder, nog zonder ze te kennen, de koepeldaken van de Dominicanenkerk, het stadstheater, de Unie van Lublin-heuvel en de kale Piaskowa Gora (Zandheuvel), die tijdens de Duitse bezetting ‘doordrenkt raakte van het bloed van dui-

zenden martelaren'.² Al die plaatsen zou ik nader leren kennen.

Het vliegtuig taxiede naar het eindpunt, bij een laag gebouw. Dat had bepaald niet misstaan in een *Kuifje*-album: alsof we weer terug waren in het jaar 1923, toen het vliegveld de evocatieve naam Sknyliv droeg. Er was sprake van familiesymmetrie: het keizerlijke spoorwegstation in de stad werd geopend in 1904, het geboortjaar van Leon; de terminal van Sknyliv werd geopend in 1923, het jaar van zijn vertrek; de nieuwe terminal was er in 2010, het jaar waarin zijn nakomelingen terugkwamen.

De oude terminal was in de tussenliggende honderd jaar nauwelijks veranderd, met zijn marmeren hal, zijn grote houten deuren en de gewichtigdoenerige, jeugdige bewakers in hun groene uniformen à la *De tovenaars van Oz*, die zonder enig gezag bevelen riepen. Wij, de passagiers, stonden er maar wat bij, in een lange rij die langzaam opschoof in de richting van een blok houten hokjes, waarin norse immigratiebeambten zaten, elk met een reusachtige, slecht passende groene pet op het hoofd.

'Wat brengt u hier?' vroeg de beambte.

'Lezing,' antwoordde ik.

Hij staaarde me met een nietszeggende blik aan. Toen herhaalde hij het woord, niet één, maar drie keer.

'Lezing? Lezing? Lezing?'

'Universiteit, universiteit, universiteit,' antwoordde ik. Dat leverde een grimas, een stempel en een inreisvergunning op. We schuifelden door de douane, langs mannen met donker haar in glimmend zwarte leren jassen; ze stonden te roken.

In een taxi reden we in de richting van het oude centrum, langs vervallen 19e-eeuwse, in Weense stijl opgetrokken gebouwen, langs de grote Oekraïense Sint-Joriskathedraal en het oude Galicische parlement, en vervolgens de hoofdstraat in die uitloopt op het operagebouw en een indrukwekkend monument ter ere van de dichter Adam Mickiewicz. Ons hotel lag dicht bij het middeleeuwse centrum, in de Teatralna-straat, door de Polen Rutowskiego en door de Duitsers Lange Gasse genoemd. Om de namen thuis te kunnen brengen en een gevoel van historiciteit te bewaren liep ik rond met drie plattegronden: een moderne (2010) Oekraïense, een oude (1930) Poolse en een antieke (1911) Oostenrijkse kaart.

Op onze eerste avond daar gingen we op zoek naar Leons huis. Ik

had een adres gevonden op zijn geboorteakte, met een Engelse vertaling, in 1938 gemaakt door ene Bolesław Czuruk uit Lwów. Professor Czuruk had, als zovelen in die stad, een gecompliceerd leven gehad: voor de Tweede Wereldoorlog had hij aan de universiteit Slavische literatuur gedoceerd; vervolgens had hij als vertaler voor de Poolse republiek gewerkt, waarbij hij tijdens de Duitse bezetting honderden Joden uit Lwów aan valse papieren had geholpen. Voor die inspanningen was hij na de oorlog beloond met een periode van opsluiting door de Sovjets.³ Via zijn vertaling kon professor Czuruk me laten weten dat Leon was geboren in de Szeptyckich-straat, op nummer 12, en dat hij ter wereld was gekomen met de hulp van de vroedvrouw Mathilde Agid.

Tegenwoordig heet de Szeptyckichstraat de Sjeptits'kichstraat; hij ligt dicht bij de Sint-Joriskathedraal. Onderweg daarnaartoe liepen we om het Rynok-plein, bewonderden we de 15e-eeuwse koopmanshuizen, kwamen we langs het stadhuis en de katholieke kerk van de jezuiten (die in de Sovjettijd met luiken werd afgesloten en dienstdeed als archief en boekenopslagplaats); daarna belandden we op een onaanzienlijk plein voor de Sint-Joriskathedraal, waar de nazigouverneur van Galicië, dr. Otto von Wächter, leden aanwierf voor de 'Galicische divisie van de Waffen-SS'.⁴

Vanaf dat plein was het nog maar een klein stukje lopen naar de Szeptyts'kykh-straat, zo genoemd naar Andrej Sjeptitski, de bekende metropolitaanse aartsbisschop van de Oekraïense Griekse Kerk, die in november 1942 een pastorale brief publiceerde, getiteld 'Gij zult niet moorden'.⁵ Nummer 12 was een laat-19e-eeuws gebouw van twee verdiepingen, met vijf hoge ramen op de eerste verdieping, naast een gebouw waarop een grote davidster op een muur gespoten was.

Van het stadsarchief⁶ zou ik later een kopie krijgen van het bouwplan en de eerste vergunningen. Ik begreep dat het huis in 1878 was gebouwd, dat het verdeeld was in zes appartementen, dat er vier gemeenschappelijke toiletten waren en dat er op de begane grond een eethuis zat (misschien wel de gelegenheid die door Leons vader, Pinkas Buchholz, werd gerund, hoewel hij in een stadsgids uit 1913 vermeld stond als de eigenaar van een restaurant, een paar huizen verderop, op nummer 18).

We gingen het gebouw binnen. Op de eerste etage reageerde een al wat oudere man op ons kloppen: Jevgeni Timtsjijn, daar in 1943 ge-

Szeptyts'kykh-street nr. 12, Lviv, februari 2015

boren, zo vertelde hij, onder het Duitse bewind. De Joden waren weg, voegde hij eraan toe. Het appartement was leeg. Na ons uitgenodigd te hebben binnen te komen liet zijn vriendelijke maar verlegen vrouw ons trots de enige, grote kamer zien waar het echtpaar woonde. We dronken zwarte thee, bewonderden foto's en prenten aan de muur en praatten over de problemen van het tegenwoordige Oekraïne. Achter het keukentje aan de achterkant van het huis was een klein balkon, waar Yevgen en ik gingen staan. Hij droeg een oude militaire pet. Yevgen en ik moesten glimlachen, de zon scheen en de Sint-Joriskathedraal stond er imposant bij, net als in mei 1904.

4

Leon werd in dit huis geboren en zijn familiegeschiedenis voerde ons naar het nabijgelegen Zjovkva, dat Żółkiew heette toen zijn moeder Malke er in 1870 het levenslicht zag. Onze gids Alex Dunai reed ons door een nevelige, rustige, agrarische streek van lage bruine heuvels

met her en der bossen, van steden en dorpen die lang geleden bekendstonden om hun kazen, worsten en brood. Leon moet honderd jaar eerder dezelfde route hebben gevolgd wanneer hij zijn familie opzocht, met paard-en-wagen of misschien wel per trein, vanuit het nieuwe station. Ik had een oude dienstregeling van Thomas Cook opgesnord, waar de lijn van Lemberg naar Żólkiew in stond; die liep ook naar een plaats, Belżec genaamd, die later het eerste concentratiekamp zou worden waar gas als massavernietigingsmiddel werd ingezet.

Ik had maar één familieportret uit Leons kinderjaren aangetroffen, een studiofoto tegen een geschilderde achtergrond. Leon moet toen ongeveer negen jaar zijn geweest; hij zit voor zijn broer en twee zusters, en tussen zijn ouders.

Iedereen kijkt ernstig, vooral Pinkas de restauranthouder, met zijn zwarte baard en zijn bij een vrome Jood horende kleren; hij staart wat spottend in de camera. Malke ziet er gespannen en formeel uit, een struise, keurig gekapte dame in een met kant afgezette japon en een lange halsketting. Een geopend boek op schoot – een link met de wereld van de ideeën. Emil was het oudste, in 1893 geboren kind, in uniform met een militaire kraag; hij stond op het punt ten oorlog te trekken en de dood te vinden, al wist hij dat toen nog niet. Naast hem staat de vier jaar jongere Gusta, elegant en een paar centimeter langer dan haar broer. Voor hem staat de jongste, in 1899 geboren zus Laura, die de armleuning van de fauteuil vasthoudt. Mijn grootvader Leon zit vooraan, een kleine jongen in een matrozenpakje, met wijd open ogen en afstaande oren. Alleen hij glimlachte toen de cameralens klikte, alsof hij niet wist wat de anderen zouden doen.

In een Warschous archief stuitte ik op de geboorteakten van de vier kinderen. Ze waren allemaal in datzelfde huis in Lemberg geboren en allemaal op de wereld geholpen door Mathilde Agid, de vroedvrouw. Emils geboorteakte was ondertekend door Pinkas; het document vermeldde dat de vader in 1862 was geboren in Cieszanów, een stadje ten noordoosten van Lemberg. Het Warschause archief produceerde ook een huwelijksakte van Pinkas en Malke; de burgerlijke plechtigheid had in 1900 plaatsgevonden in Lemberg. Alleen Leon was dus uit een wettig huwelijk geboren.⁷

Het archiefmateriaal wees Żólkiew aan als het centrum van de familie. Malke en haar ouders waren er geboren; zij was de oudste van vijf kinderen en het enige meisje. Zo kwam ik ook achter het bestaan

Het gezin Buchholz, Lemberg, ca. 1910. Van links naar rechts: Pinkas, Gusta, Emil, Laura en Malke, met vooraan Leon

van Leons vier ooms – Josel (uit 1872), Leibus (1875), Nathan (1877) en Ahron (1879) – allemaal getrouwd en ze hadden allemaal kinderen, wat inhield dat Leon een grote familie in Żółkiew had gehad. Ook Malkes oom Meijer had veel kinderen, waardoor Leon in het bezit was van een hoop (achter)achterneven en -nichten. Bij een ‘conservatieve’ telling bestond Leons Żółkiew-familie, de Flaschners, uit meer dan zeventig personen, dat wil zeggen, één procent van de stadsbevolking. In al die jaren dat ik Leon gekend heb, heeft hij nooit één van die mensen genoemd. Hij leek altijd iemand te zijn die er alleen voor stond.

Żółkiew floreerde onder de Habsburgers; het was een centrum van handel, cultuur en wetenschap, en in Malkes tijd nog altijd belangrijk. Het was vijfhonderd jaar eerder gesticht door Stanisław Żółkiewski,⁸ een vermaarde Poolse militaire leider, en werd gedomineerd door een 16e-eeuws kasteel met een fraaie Italiaanse tuin eromheen; tuin en kasteel waren thans vervallen. De talrijke godshuizen in de stad gaven aan hoe gevarieerd de bevolking was geweest: dominicaanse en rooms-katholieke kerken, een Oekraïens-Griekse kerk en, pal in het centrum,